

Apolitizmus

TÁMPONTOK AZ APOLITIKUSSÁG FOGALMÁNAK MEGÉRTÉSÉHEZ

Összefoglaló

A jelen értekezés az apolitikusság tipologizálására tett kísérlet. Megkülönböztetem a közömbös és a reflektáló apolitizmust, mindkettőt negatív viszonyulási módként jellemezve, de érzékeltetve ezeknek eltérő tartalmát: a reflektáló apolitizmus egy társadalom fennálló politikai intézményrendszerének visszautasítása, akár egy alternatív intézményes politikai forma iránti vágy vagy terv felvállalásával; ezzel szemben a közömbös apolitizmus a politikát magát utasítja vissza, illetve nem mutat iránta érdeklődést. Az egyik politikai negativizmus a politizálást mint mechanizmust, a másik a politizálást mint törekvést utasítja vissza. Bevezetem az extrapolitika és a szuprapolitika fogalmát, illetve mindkettő jellemzéseként a politikai szegénység fogalmát. Extrapolitikáinak nevezhetjük azt az állapotot, amelyben az egyén nem csupán passzívvá válik,

hanem mint politikai alany szűnik meg. Szuprapolitikának neveztük a politizáltság túlzott mértékét, az egyén által nem választott mértékű jelenlétét a magánszférában, akár a nyilvánosság és a magánélet határvonalának eltűnéséig menően. Az extrapolitikait és a szuprapolitikait is a politikai szegénység formáiként jellemeztük, amelyben az egyén politikailag nem egyszerűen passzív, hanem ki is marad abból a térből, amelyben politikailag aktívvá válhat.

Bevezető

Az apolitizmusról írni nem apolitikus vállalkozás, mert bár nem jár semmilyen konkrét politika felvállalásával vagy elvetésével, maga a politika iránt nem közömbös. A jelen értekezésben a politika ellentétének, illetve az apolitikusságnak, a politika iránti közönynek valamilyen lehet-

séges fogalmi tipológiáját vázolom. Ismertetem a politika ellentétének egyes modelljeit és ezzel összefüggésben a politikával szembeni negatív attitűdök, a politikát elutasító és apolitikus narratívák fogalmi feltérképezését, az apolitizmus elméleti leírását. Ez a vizsgálódás a politikafilozófia és a politikatudomány együttes tanulmányozását igényli, a témának ugyanis nemcsak fogalmak megértésére kell irányulnia, hanem a politikai magatartás megértésére is. Vagyis a téma a politika filozófiai megalapozása és a politikatudomány határán helyezkedik el. A filozófia a politika céljaival, mint végső emberi problémákkal foglalkozik, amilyen a szabadság, az igazságosság, az egyenlőség, a politikatudomány pedig a politika működésével, tehát annak intézményeivel, folyamataival. A jelen esetben mindkét perspektíva felmerül.

Az apolitizmus (bár felfogható a politika tagadásának, visszautasításának, antipolitikának) minden esetben a politika kritikája, és mint ilyen, egyaránt része a politika fogalmi és empirikus területeinek. Az apolitizmust általános értelemben negatív attitűdként minősítem, amin belül megkülönböztetem a passzív (közömbös) és a visszautasító (reflektáló) negativitást. Az apolitizmust és annak különböző formáit jelölő szavak szerteágazóak és ezáltal értelemzavaróak lehetnek. A szöveg-

környezet függvényében a politika negatív jelentésének szócsaládja ezeket a szavakat öleli még fel: „visszautasító”, „közömbös”, „antipolitika”, „apolitikusság”, „apolitika”, „nempolitika”, „ellenpolitika”, „a politika kritikája”, „a politika ellentéte”, „negatív politika”, „apolitizmus”.

Reflexív viszonyulásnak nevezem azt, amit Konrád György és Barry Hindess nyomán antipolitikusnak nevezhetünk, megkülönböztetve azt az apolitikától, amelyet a továbbiakban indifferens viszonyulásként értelemezek. A visszautasító viszonyulás negativizmusa nem közömbös a politika egésze iránt, annak csupán fennálló intézményes formáit, az adott politikai rendszer kínálta kereteket utasítja vissza. Ezzel szemben a közömbös viszonyulás a politizálás, a politikai valóság iránti érdeklődés általános, nem konkrét intézményes keretekre vonatkozó visszautasítását jelenti, magának a közügy iránti érdeklődésnek a hiányát. Mindkét negativizmus alapvetően visszautasítja a politikát, de merőben más alapon: az egyik a politizálást mint mechanizmust, a másik a politizálást mint törekvést utasítja vissza. A reflektáló apolitikusság *a politika kritikája*, a visszautasító apolitikusság a politika ellentéte. A politika ellentéte passzív (közömbös) negativitást, a reflektáló tudatos ne-

gativitást jelez. Politikaiságnak nevezem a politika jelenségvilágát általában, amely az apolitikus attitűdöket is felöleli. Az apolitizmus mint cím: egyfajta ernyőfogalom, vagyis nem valamilyen mozgalmat vagy sajátos antipolitikát jelent, hanem e fenti szavak jelentéseinek családi hasonlóságait egyesíti.

Végül a reflektáló és közömbös apolitizmus mellett két további politikai állapotot, illetve viszonyulási módot jellemzek, az extrapolitikai és a szuprapolitikai állapotot és mindkettőt a politikai szegénység módjainak tekintem. Extrapolitikai állapotnak nevezem azt, amikor az egyén politikai alanyisága valamiért felfüggesztődik vagy meg is szűnik. Ez a politikai tájékozódás és ennél fogva a cselekvés valamilyen ellehetetlenülését jelenti. Az extrapolitikai állapot nem azonos a pre-politikai, természeti állapottal, az utóbbi ugyanis a politikai állapot születési helye (a szerződéselméleti hagyomány szerinti természeti állapot), ellentétben az előzővel, amely a politikai állapotból való kimaradás vagy kiesés állapota. Nem azonos az apolitikussággal és az antipolitikussággal sem, mert bár ezek különböző negatív viszonyulások a politikához, de nem a politikai cselekvés lehetséges terén kívül vannak, hanem azon belül.

Az extrapolitikai állapot a politikai elszegényedés állapota, a részvé-

tel és a tájékozódás ellehetetlenülése, a politikai alanyiség megszűnése. Ezzel szemben a visszautasítás apolitikus és antipolitikus módjai még mindig a tájékozottság, a politikai pozíció és véleményalkotás állapotai; az extrapolitikaiság ellenben az erről való döntés lehetőségéből való kiesés.

A szuprapolitikaiság az intézmények és a magánélet túlpolitikálásának állapota. Ebben az állapotban a politikai cselekvést az szünteti meg, hogy az adott társadalomban olyan sok minden számít politikának, hogy az önkéntes politikai cselekvés nem tud elkülönülni. Az extrapolitikai és a szuprapolitikai állapot egyaránt a politikai szegénység létmódjai, amelyben az egyén politikailag nem egyszerűen passzív, hanem ki is marad abból a tájékozódási és cselekvési térből, amelyen belül a politikai attitűdök (a cselekvés és a viszonyulás egyaránt) egyáltalán lehetségesek.

A politikai szegénység fogalma nem azonos a politikai és gazdasági értelemben vett szegénység összefüggésével, hanem magának a politikai cselekvésnek és tájékozottságnak a hiányát jelenti, vagyis a politikai akaratképzésben való részvételhez szükséges politikai alanyiség egyéni erőforráshiányát, ezen belül azt az egyéni autonómiát, amelynek hiá-

nyában sem a nyilvános részvétel, sem az attól való távolmaradás nem lehetséges. Ennek természetesen lehetnek szigorúan gazdasági vonatkozásai (forrásai és következményei), de lényegét tekintve, az egyéni életnek ez a deficitje csak annyiban gazdasági természetű, amennyiben a politikai alanyiség kimaradásának konkrét oka elsősorban gazdasági természetű.

Az apolitikusság fogalma

A politikafilozófiai irodalomban nem jellemző, hogy a politika fogalmát az apolitikusság fogalmával karöltve dolgozzák ki. Ennek oka, hogy az apolitizmus mint jelenség, a politika gyakorlatában jelentkezik, nem pedig a politika elméletében. Ezért nem lehet megértéséből kihagyni az empiriát. Mint empirikus jelenség, az apolitikusság nem igazán jelenhetett meg a huszadik század előtt, ezen belül az általános szavazási jogot megelőzően, addig ugyanis nem létezhetett olyan tömegpolitika, amelyben az apolitikusság mint lehetséges attitűd egyáltalán felmerülhetett.

Az alábbiakban eleve a politika – apolitika, illetve antipolitika fogalompár mentén tesztek kísérletet az apolitizmus fogalmának megértésére. Az apolitizmus fogalmi térképe nem készülhet el a politika fogalmára való reflektálás nélkül. Ez egyszer-

mind a két fogalom egymásra utaltatását feltételezi, ami a jelen értekezés alap gondolata: az apolitizmus a politika fogalma és jelenségvilága nélkül nem létezhet; az apolitizmus csak ott merül fel jelentésbeli és empirikus értelemben, ahol a politika fogalmának is van értelme.

Nemcsak a politikafilozófia, hanem a politikatudomány is viszonylag híján van az apolitizmus tanulmányozásának. Jóllehet a választások eredményei és a pártpreferenciákat mérő kutatások világszerte felszínre hozzák a közönyt, a passzivitást, a politikai és választói részvételtől való távolmaradás jelenségeit is, az apolitizmus maga, mint – mondjuk így – egyesítő jelensége mindennek a részvételi deficitnek, alig kap külön elméleti figyelmet a politika kutatásában.¹

Brian McNair nyomán alkalmazom a politika deliberációként, a közjavakról szóló társadalmi vitaként való értelmezését. McNair definíciója a politikai kommunikációról alkalmazza és a politika kommunikatív jellegét hangsúlyozva gondolja tovább Max Weber politikai cselekvés definícióját, miszerint „A társadalmi cselekvést – különösképpen a szervezeti cselekvést – akkor és annyiban nevezzük ’politikailag orientáltnak’, amikor és amennyiben egy politikai szervezet vezetésének befolyásolására, különösen ha a kormányhatalmak (nem erőszakos úton

történő) elsajátítására, kisajátítására, újraelosztására vagy kiosztására törekszik.”²

Akár a klasszikus, akár a diszkurzív politikaelméletek talaján állunk,³ az apolitizmus magatartásformái (egy konkrét politikai közeg intézményes formái – a választások, pártok, politikusok – iránti állampolgári érdeklődés hiánya és az ezekkel szembeni ellenséges magatartásmódok) is a politikai folyamatok részeinek bizonyulnak. A politika visszautasítása maga is politika, mert része a politika jelenségvilágának. Vagyis az apolitizmusnak nemcsak a filozófiai, hanem a politológiai megközelítései is példával szolgálnak arra, hogy az apolitizmus mint a politika ellentéte is jelen marad a politika jelentéstartományában. A politikatudományban ennek szembeszökő, – bár csupán felszíni – esettípusa a határozatlan választópolgárok közismerten döntő súlya egy választás kimenetelében.

Az apolitikusság (apolitizmus) szó másodrendűséget sugall mindahoz képest, ami politikus, ami politikai. Mondhatnók, a fogalom pár főtagja mégis a politikusság vagy a politikaiság, a politikum, az a-politikusság pedig a második helyen van. Például nem állítható, hogy ha az apolitikusság politikai jelenség, akkor a politikusság apolitikus jelen-

ség: a két fogalom tehát nem mindig felcserélhető, viszonyuk hierarchikus. (Amint később látni fogjuk, ez a hierarchia akkor is megmarad, ha a politika maga is átfordul antipolitikába.) Ahogyan a nemzeti-szocializmusnak behódoló Carl Schmitt politika-fogalmában a barát és az ellenség egymás kiegészítésében nyer értelmet, jelen esetben a politikaiság és annak hiánya van fogalmilag egymásra utalva. Ám ez a feloldás még mindig nem közöl velünk semmit arról, hogy mi a sajátos az apolitizmusban.

Konrád György *Antipolitika* című művében megkülönbözteti a fennálló rend hivatalos politikáját visszautasító – Konrád által elfogulatlan civil – antipolitika és a politika egésze iránti közönytől, az apolitikától.⁴ Ez a fogalmi tagolás a jelen értekezésben is helyet kap. Ugyanakkor az apolitizmusnak mint általános fogalomnak minél árnyaltabb kidolgozásához igyekszem e fogalom már létező etimológiáját felhasználni. Konrád az említett helyen az antipolitikát egyfajta civil távolságtartásként jellemzi, amely elfogulatlanul tekint a politika egészére és elsődleges célja a társadalom és a magánélet ügyeinek világos elhatárolása a politika ügyeitől. Ezt megkülönbözteti az apolitikus attitűdtől, amely közbömbös a politika történései iránt és ezáltal – Konrád szerint – könnyebben ki is használható a politika által,

mert nem ismeri azt. Az antipolitikus ezzel szemben nem tájékozatlan, hanem távolságtartó, gyanakvó, kételkedő a politikával szemben. Barry Hindess szinte szó szerint ugyanazt mondja az antipolitika és a „másféle” politikát hirdető apolitizmus különbségéről. Hindess szerint azért nem lehetséges az apolitizmus egyetemes tipológiáját megalkotni, mert minden apolitizmus csak a politika valamilyen értelmezéséhez képest apolitikus és viszont.⁵

A Konradénál és a Hindess-énál részletesebb tipologizálást nyújt Andreas Schedler az általa szerkesztett tanulmánykötet bevezető tanulmányában. Szintézisben négy tézis típust mutat be, amely az ő fogalomhasználatában az antipolitikusságot jelzi. Ezek: 1. kollektív természetű problémák helyett önvezérlő rendet látnak; 2. pluralitás helyett uniformitást; 3. esetlegesség helyett szükségszerűséget; 4. a politikai hatalom helyett az egyéni szabadságot hirdetik. Schedler szerint ezek mindegyike kiiktat egy olyan aspektust, amely lényegileg politikai: egy közösség egyénei közötti kölcsönös függés felismerését ezen egyének által, sokféleségük felismerését, közös cselekvésükre való készségüket és egy közös hatalom elfogadásának lehetőségét. Hozzáteszi, hogy a politika elsőrendű kódja mindig a magán – nyilvános (private – public) oppozíciója szerint alakul – Schedler ki-

fejtése szerint még akkor is, ha a kétő határa olykor elmosódik. Ebben a szereposztásban a magán az antipolitikai, a nyilvános pedig a politikai szféra helye.⁶

Az apolitizmus mint jelenség és jelentés

A politikai magatartást általában a cselekvés proaktív formáival azonosítják. Következésképp a politikai magatartás negatív formái általában kevés figyelmet kapnak. Pedig az olyan negatív attitűdök, mint a politikai passzivitás és a politika visszautasítása is fontos politikai viszonyulás lehet, mint részei a politikai magatartás teljes spektrumának. A negatív politikai attitűdök azért tekinthetők politikai jelenségeknek, mert ezek is hatnak a politika egészére. Tipikus példa a közügyek iránt nem érdeklődő szavazók tömege, akik szándékuk ellenére is hozzájárulnak a választások kimeneteléhez függetlenül attól, hogy miért viselkednek közönnyel a politika iránt. További példa a hivatalos politika intézményrendszerétől elforduló mozgalmak esete, amelyek jelentős hatással lehetnek annak dinamikájára.

Empirikus értelemben az apolitizmus azért része a politikai jelenségvilágnak, mert azon belül jelenik meg. Ontológiai értelemben pedig

a politikai jelenségvilágot megelőző módon a politika és az apolitizmus a már említett egymásrautaltságban kapcsolódnak össze, nincs egymástól különálló létezésük. Hiszen a politikum természete magában hordozza azt a fajta politikakritikát, amelyet az apolitizmus fogalomcsaládjába tartozó szavak jelölnek. A gazdaságitól, a jogitól és a társadalmitól jól elhatárolható értelemben, a politikai folyamatok különálló jelenségcsoportok és sajátos jelentések halmazának tekinthetők.⁷ Továbbá, bár a kertészkedés, az autóvezetés, az udvarlás és a fészülködés is részei annak a világnak, amelyben politikai jelenségek is vannak, ezeknek a dolgoknak és tevékenységeknek a lényege világosan körülírható a politikaiság bevonása nélkül is. Ez viszont nem igaz az apolitizmusra. Az apolitizmus lényege a politika egészében keresendő. Ami tehát mindenképp a politikai jelenségvilág terébe helyezi, az az említett fogalompár két tagját mindenkorai tartalommal megtöltő jelentéskörnyezet.

Mint említettem, Brian McNair definícióját használom a politikai kommunikációról. Eszerint a politikai kommunikáció a közjavak elosztásáról, a hatalmi pozíciók megszerezhetőségéről és a nyilvános szankciókról szóló társadalmi vita.⁸ Ez a definíció alkalmazza és a politika kommuni-

katív jellegét hangsúlyozva tovább gondolja Max Weber meghatározását a politikai cselekvésről, miszerint: „A társadalmi cselekvést – különösképpen a szervezeti cselekvést – akkor és annyiban nevezzük ’politikailag orientáltnak’, ha és amennyiben egy politikai szervezet vezetésének befolyásolására, különösen ha a kormányhatalmak (nem erőszakos úton történő) elsajátítására, kisajátítására, újraelosztására vagy kiosztására törekszik.” Ebben a felfogásban a politikának úgy is mint magatartásnak és úgy is mint rendszernek alapvető eleme a deliberáció.⁹ Ebben az értelemben tehát a közömbös negativizmus az érdeklődés hiányát jelenti a közjavak elosztása, vagy az erről zajló társadalmi vita iránt. A visszautasító negativizmus pedig a közjavakról folyó vitának a hivatalos közvitától valamilyen eltérő módját preferálja, vagyis egy alternatív deliberációt.

Érdemes néhány szempontot idézni az apolitikusság fogalmi és empirikus kutatásának lehetséges folytatásához. Robert Huckfeldt, Paul E. Johnson, John Sprague *Political Disagreement* című művükben az egyetértés hiánya és a részvétel között keresnek összefüggést. Sűrűn összefoglalt eredményeiket szó szerint idézem:

„Mindent egybevetve, úgy tűnik, hogy azok az állampolgárok, akik többféle politikai üzenettel találkoznak, na-

gyobb valószínűséggel vállalnak fel markáns, de kiegyensúlyozott (vagy ambivalens) álláspontokat a politikáról és a politikai jelöltekről, és kisebb valószínűséggel vállalnak fel markáns és polarizált (vagy partizán) nézeteket. Ennek megértésére három ideáltípust tarthatunk szem előtt: a tájékozatlan állampolgár, aki nem tudja megmagyarázni az egyes jelöltek iránti rokonszenvét vagy ellenszenvét; a markáns és polarizált állampolgár (a partizán), aki csakis az egyik jelölt iránti rokonszenvét és a másik iránti ellenszenvét képes megindokolni; a markáns és kiegyensúlyozott állampolgár (az ambivalens), aki az egyes jelöltek iránti rokonszenvét és ellenszenvét is meg tudja indokolni. A kicsi és politikailag gyér kommunikációs hálózatok inkább a kevésbé markáns álláspontú állampolgároknak kedveznek, a nagy és homogén hálózatok a markáns, partizán természetűeknek kedveznek, a nagy és sokszínű hálózatok pedig a markánsan ambivalenseknek kedveznek.”¹⁰

A jelen értekezés terminológiájában a felsoroltak közül az első a reflektálatlan apolitikusság esete, vagyis az antipolitikusok csoportja, mert nem tudják megindokolni viszonyulásukat a politika folyamataihoz vagy szereplőikhez. A harmadik eset nyilvánvalóan az apolitikusok egyik kategóriájának sem felel meg. Viszont érdekes a második eset, amelyben a válaszadók csak annyira szűk keret-

ben képesek politikai preferenciájukat megindokolni (a szerzők a politikusok iránti szimpátiáról beszélnek), hogy az nem tudja teljes mértékben kielégíteni az általam reflektálnak nevezett csoporthoz tartozást, mert a preferencia elfogult, szubjektív, túlzott mértékben való szimpátián alapszik. A jelen értekezés fogalmi keretében ez a második csoport határeset a reflektálatlan apolitikus és a nem apolitikus között.

Az előzőekben is amellet érveltem, hogy az apolitizmus mindkét jellemzett változatában csakis egy konkrét jelentésösszefüggésben létezhet; egy attitűd mindig csak egy már értelem-teli politikai környezetben, valamihez képest tekinthető apolitikusnak, ahogyan a politikaiság maga is csak egy jelentésösszefüggésben rendelkezhet értelemmel. Az apolitikusság kérdéskörének e retorikai vonatkozásához hasznos szempontot nyújt a fenti mű következő részlete.

„A tanulság az, hogy a politika mikro- és makroszintjein egyaránt a kölcsönös függésben lévő állampolgár körül forog, és ha ezt az interdependenciát nem vesszük figyelembe, az a veszély fenyeget, hogy elvétjük a politika egyik alapvető sajátosságát. A politikai elemzés egyik alapvető kihívása ezen interdependencia természetének

a meghatározása. Ki kitől és mitől függ? Mely körülmények hozzák létre ezt az interdependenciát? Melyek az interdependencia következményei az egyén és a politikailag releváns tömörülések és csoportok számára?”¹¹

A szerzők a politikusságot annak környezetével való kölcsönhatásában veszik szemügyre. Az apolitizmus kontextusfüggőségének jelzésére alkalmazhatjuk az interdependencia fogalmát, amennyiben nemcsak a politika, hanem annak ellentétei is felfoghatók interdependenciák viszonyrendszerében. A politikaiság és az apolitika fogalmi/értelmi egymásrataltságot már jeleztem. Kiindulópontom szerint az apolitizmus mint beállítódás alapvetően kétféle lehet: passzív (közömbös) és reflektív (kritikai). A reflektív apolitizmus (Konrádnál ez az antipolitikusság) valamilyen konkrét megfontolás alapján utasítja vissza a politika iránti érdeklődést. Ezzel szemben a passzív apolitizmusból hiányzik bármilyen szisztematikus megfontolás. Az utóbbi forma is hat a politikai folyamatokra, az állampolgári részvételre, a politikai kultúrára, a választói magatartásra, és mint ilyen, apolitizmusában ugyanúgy része a politikai jelenségvilágnak, mint a tudatosan megfontolt apolitizmus.

Ebben az értelemben lehet különbséget tenni a reflektált és a reflektálatlan apolitizmus között. Mint

viszonyulást a tudatos és a nem tudatos apolitizmust az kapcsolja tehát össze, hogy mindkettő hordoz politikai potenciált, mindkettő átfordulhat valódi politikai cselekvésbe, illetve viszonyulásba. Ennek megfelelően az apolitizmus (különösen annak reflektálatlan módja) felfogható úgy is, mint „alvó politika”, miközben a politikum, a hivatalos politikai intézményes rend maga is generálhat apolitizmust, annak potenciális talaja lehet. Mi több: – mint már említettem –, az intézményes politika bizonyos értelemben maga is non-participatív vá válhat, amennyiben nem a politikai közösséget képviseli, hanem partikuláris érdekekre bomlik fel, illetve abban az esetben, ha működése öncélú gépezetté fajul.

A politika mint közösségi intézményrendszer felaprózódása a facionális vagyis a partikuláris érdekeknek a közintézményekben való beszűrődése által: a már említett Barry Hindess alapos elemzésének tárgya. Arendt gondolataira támaszkodva állítja, hogy ez a jelenség a modern korban lett egyre nagyobb probléma, mert a politika egyre specializáltabb területté vált és alárendelődött más területeknek, például a gazdaságnak, ami egyszersmind megszülte a politikával mint elkülönült és a feladatát el nem látó területtel való elégedetlenséget.¹² Hin-

dess szerint ez különösen kedvezett a közintézmények kiváltságos használatának – különféle csoportok által. Ebben ő nem is a partikuláris érdek megjelenésének tényét tartja a leginkább destruktívnek a politikai közösséget képviselni hivatott közintézményrendszerre nézve, hanem azt, hogy az ilyen érdekek adott esetben használhatatlanok a közösség szélesebb rétegeinek számára. A facionális ebben a formában a politikai közösség intézményrendszerének éppen közösségi létjogosultságát aknázza alá. Ez a folyamat egy állandó ambivalenciát eredményez a politikai és a non-politikai határa között, amelyben az „igazi” közösségi vagy egyéni, illetve csoportos érdek hol az egyik (kormányzatilag képviselt), hol a másik (társadalmilag, non-politikailag) képviselt pólusra helyeződik. Ebben az ambivalenciában a politika hol mint közhatalom szállja meg a társadalmat, hol pedig a facionális (csoport) érdekek korrupciójaként szállja meg és destruálja a kormányzati hatalmat.¹³

Partikuláris célok és érdekek lehetnek elméletiek is, amennyiben foglyul ejtik a politikai gondolkodás saját elmélet- és gyakorlatalkotó igényét, mert azt valami alapvetően nem politikaira redukálják. Volker Gerhardt például rámutat arra, hogy minden olyan magyarázat, amely a politikát csupán az önzés, az ítélőképesség, „a nemtudás fátyla”, a ter-

mészeti állapot, az eredeti szerződés, a barát–ellenség dichotómia, stb. fogalmaira akarja redukálni, szükségképpen elégtelen.¹⁴ Andreas Schedler kifejezetten antipolitikusnak minősíti azokat az eszmerendszereket, amelyek a politikát holmi változatlan gazdasági, vallási vagy egyéb – nem politikai – törvényszerűség függvényévé teszik és a politika alakítását csakis ezekből levezetve tudják elképzelni.¹⁵ Ugyanebbe az értelmezési irányba mutat Louis Pauly elemzése is a globalizmus nyelvéről, miszerint Polányi Károly és Joseph Schumpeter – szerinte karikaturisztikus – elnevezései az ötvenes években a piacról mint „önszabályozóról” („self-regulating market” – Polányi), és mint „kreatív destrúcióról” („creative destruction” – Schumpeter), valójában a gazdaság és a társadalom közötti szakadékot elfedő antipolitikus eufemizmusok. Ezeknek „újrashanosítását” leginkább a nacionalista és a populista mozgalmak köreiben látja.¹⁶

Ha a politika szabadságot megszerző és megtartó céljait Arendt nyomán tartjuk szem előtt,¹⁷ és a politika működését McNair értelmezésében, akkor a célt a szabadságban, a működést a társadalmi vitában jelölhetjük meg. Ebben az értelemben a hely, amelyért a politikus küzd, a szabadság helye, és a közeg, amelyben ezt

teszi, a deliberáció, a társadalmat átfogó vita közege (annak képviselői, mediatisált, közvetett és közvetlen fórumain keresztül).

Ám ha a politika – apolitizmus fogalmi szimmetriájában gondolkozunk, akkor a fenti cél és mód nemcsak az intézményes (hivatalos) politikára vonatkozik, hanem annak tagadásaira, az apolitizmus akár mindkét említett formájára: a kritikai elutasítás és a passzív közöny formáira is. Ebben az esetben a szabadságot nemcsak a politika céljának tekinthetjük, hanem a politikai jelenségvilág részeként az apolitizmus céljának is. Ha az apolitizmus esetében a szabadságnak nem valamilyen konkrét tervéről van szó (ez különösen a passzív apolitizmus esetében valószínűtlen), akkor csak valamilyen képzetéről. Ám míg a politikaiságban a szabadság maga a részvételben rejlik, addig az apolitizmus (passzív és aktív formája egyaránt) éppen a távolmaradásban, illetve a tagadásban jelöli meg a szabadság célját és eszközét. Konrád éppen az apolitika és az antipolitika különbségében jelzi a részvételben megtalált szabadság és az elfordulásban meglett szabadság különbségét.

De a magánszférába való visszavonulás akkor is hat a politikai valóságra, ha célja éppen az attól való elfordulás. Például ha valaki kutatóként vagy művészként elkötelezi magát a politikailag független munkamóráll

mellett, akkor ez része személyes, alkotói szabadságfelfogásának. Még akkor is, ha ezáltal kivonja figyelmét a politikaiságból, viszonyulása része marad a politikai valóság egészének.¹⁸

Annak érdekében, hogy feltérképezzük a közömbös és a visszautasító negativitás potenciális szerepét a politikai magatartásban, ki kell fejteni azoknak a fogalmaknak a jelentését, amelyek ezeket a magatartásokat a jelen elemzésben jelölik. Az alap-tézis, hogy ugyanis a visszautasító és a közömbös apolitizmus egyaránt része a politikumnak, a következő állításokra ágazik szét:

1. Maguk a közintézmények is felaprózódnak partikuláris érdekekre és célokra, anélkül, hogy ezek hasznosíthatók lennének a politikai közösség számára. Ez a fakcionalizmus, az intézmények elidegenedése a közösségtől;¹⁹ a közintézmények apolitizmusa. A hatalom mint képviselői intézmény szerepkörének ezen felfüggesztése és átalakulása a kormányzás és a nép között bitorlás; és valójában apolitikus, amennyiben partikuláris érdekek kiszolgáltatására redukálja a népszuverén megbízását. Ebben az esetben nem a szavazó, hanem a hatalom maga fordul el a participációtól, ami által a javak társadalmi elosztásáról folyó vitaként értelmezett politika ellenében, tehát

államhatalmi szerepében apolitikusan lép fel.

A fakcionalizmus jelenségéből megtanulhatjuk, hogy a politika intézményesen érdekelt lehet a társadalomban zajló deliberáció korlátozásában, más szóval, érdekében állhat egy bizonyos fokú apolitizmus megteremtése és fenntartása. Gondolatébresztő ebben az értelemben Benhabib megfigyelése, miszerint a huszadik század első felétől kezdve a demokrácia vitaalapú működésének egyre hangsúlyosabb deficitje²⁰ a parlamentarizmus tanácskozó funkciójának gyengülését és a rendeleti kormányzás erősödését vonta maga után. Benhabib Carl Schmittet említi, mint akinek autoritárius és végső soron fasiszta szuverenitáselmélete a nyilvános szférát feleslegesként ábrázolja.²¹ Nevezhetjük ezt úgy is, mint a politikai hatalom által „leuralt” politikát, amelyben maga a politikum mint deliberatív tér marginalizálódik.

2. A politika uralkodó intézményes formái nemcsak saját maguk apolitizmusához vezethetnek, hanem a társadalmi ellenállásban tettet öltő apolitizmusához is. Másfelől az apolitizmus maga is életre hívhat új „uralkodó” politikai formákat. Példaként szolgálnak erre apolitikus tömegek radikalizálódásai, a politika iránt eredetileg közömbös tömegek elsodródása a szélsőjobb felé, valamint más tömegek az apo-

litizálódás felé.²² A közintézmények által képviselt napirendek, vagyis a hivatalos politikai mechanizmusoktól való elfordulás által egy társadalom apolitikus attitűdjei új politikai napirendek megjelenésébe, egy új politikai rendszer megszületésébe is torkolhatnak. Arendt ennek végig gondolásában odáig ment el, hogy a politika autentikus módjait egyenesen a mindig valami új létrehozására való emberi képességben jelölte meg. Erre vonatkozik a felszabadulás és a szabadság megteremtésének megkülönböztetése.²³ Más szóval, az apolitizmus új politikát teremthet.

3. Végül a különféle nyilvános cselekvéseket és történéseket a jelentésük teszi politikussá vagy apolitikussá. Ebben az értelemben csatlakozom azokhoz a megközelítéskhez, amelyek a politika működésével kapcsolatban megbízhatóbb támpontokat látnak a politikai valóságban fellelhető jelentésekben, mint a közintézmények szabályok szerinti „hivatalos” működésében.²⁴ Jelen elemzés a jelentések elsőbbségét a politikailag szignifikáns és nem szignifikáns attitűdök helycseréjének lehetőségében mutatja fel. Ha például a választói magatartásban a közöny és/vagy a visszautasítás jelentős politikai tényezőkké válnak, a választók által visszautasított politikai intézményes rendszer jelentősége csökken, mert fontosabbá válik a tagadás napirendje, mint a közin-

tézmények által képviselt politika napirendje.²⁵ A közintézmények (az establishment) leértékelődése végső soron jelentések változását és átrendeződését jelzi. Ennek megfelelően a közintézmények (önkormányzatok, egyesületek, felvonulások, népszavazások, választások, konzultációk) által felkínált hivatalos politikai magatartás lakossági visszautasítása nem jelent feltétlenül közömbös apolitizmust, vagyis nem feltétlenül a politika, mint olyan visszautasítását jelenti, csupán a politika hivatalos, intézményesült módozatainak visszautasítását.²⁶

Említhető Howard Zinn érvelése, miszerint a jól megalapozott állampolgári követelések nyilvános zendüléseiben előforduló – szigorúan dolgok és nem emberek ellen megvalósuló – erőszak lehet politikailag fontosabb, mint az adott rongálást büntető törvény feltétel nélküli betartása.²⁷ Bár Zinn nem érinti a jelentés problémáját, gondolatai mégis relevánsak ebben az értelemben, mert a közösség érték- és érdekképviseletének konstitutív, (jelentésteremtő) jellegét hangsúlyozzák, ami a közösség egész létére nézve fontosabb lehet, mint az a kár vagy rendbontás, amit mondjuk egy tüntetés, egy szimbolikus területfoglalás vagy esetleg valamilyen tárgy szimbolikus megsemmisítése okoz.

Hasonló szellemben érvel John Rawls fő művében. Öt évvel Zinn sorai után, Rawls *Az igazságosság elméletében* fejti ki véleményét szisztematikusan a polgári engedetlenségről, miszerint van olyan politikai fellépés, amely valamilyen ügy kapcsán az egész társadalmat érintő igazságosság érvényesülésére kérdez rá. Zinnel ellentétben Rawls kevésbé tartja jogosnak az engedetlenség rendbontással járó megnyilvánulásait.²⁸ Rawls álláspontját a szakirodalom részleteiben is szembeállítja Arendt álláspontjával. Míg Rawls a civil ellenállást a társadalmi szerződéshez tartozó közösség jogséremléinek eseteire korlátozza, Arendt a társadalmi szerződésből kimaradt vagy kiesett, „másodrendű” állampolgár státusza miatti engedetlenséget is jogosként értelmezi. Ilyen eset a kulturális, vallási vagy társadalmi kisebbségek helyzete, illetve más lehetséges csoportoké is, amelyek valamilyen értelemben diszkriminálódnak az állam területén élők többségét méltányosabban – a társadalmi szerződésnek megfelelően – kezelő intézmények működésében. A két filozófus eltérő társadalmi szerződés felfogását áttekintő tanulmányukban, Smith és Zhang hangsúlyozzák, hogy ebben a különbségben tetten érhető Arendt deliberatívabb, a csoportos önkifejezés újabb és újabb aktusaiban mindig tovább csiszolható társadalmi szerződésmodellje.²⁹

A közrend megzavarásának politikai értelmét kereső felfogásként érdemel említést Giorgio Agamben rendkívüli állapotról szóló könyve. Agamben először is különbséget tesz a rendkívüli állapot abszolutista és demokratikus – forradalmi hagyománya között,³⁰ jelezve ezzel a szükségállapot, mint jogi/politikai helyzet ideológiától független jellegét. Másodsorban is művének alapvetésében rávilágít a rendkívüli állapot ambivalenciájára a jogszerűség és a politikai cselekvés között, amelyben egyfajta jogszerű (vagy inkább politikai?) aktusként függesztődik fel maga a jog.³¹ Agamben párhuzamba állítja a polgári engedetlenséget a szükségállapottal, mondván, hogy mindkettő a törvényesség határait feszegeti,³² tehát a rendbontás törvényes rendjének paradoxonát fejezi ki.

A jelen értekezés perspektívájában nézve ezek a lehetséges analógiák azért érdekesek, mert a politikai cselekvésbe átfordulható apolitizmus-hoz és az apolitizmus politizálódásához hasonlóan a szükségállapot és az engedetlenség is a politika felfüggesztésének, de ugyanakkor egy másfajta folytatásának a keresztútja. Nemcsak a politikaelméletben, hanem a jogtudományban is ismert az a probléma, hogy az esetek jogi dogmatikai értelmezését olykor a nar-

ratív értelmezéssel kell kiegészíteni, amelynek hiányában az esetek társadalmi és politikai kontextusai aligha érthetőek meg.³³ A narratív elemzés különösen fontos olyan politikailag felhevült korszakokban, amilyen az amerikai polgárjogi mozgalom ideje is volt.

Túlpolitizáltság és alulpolitizáltság

A politikai intézményrendszer – elsősorban az állammal való együttműködés – visszautasítása, mint az apolitikusságnak és a mozgalmiságnak lehetséges közös tulajdonsága Alan Renwick aprólékos elemzésében is megjelenik, amelyet az 1970-es és 80-as évek csehszlovák, lengyel és magyar disszidenciájáról írt.³⁴ Renwick Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996) című művére kritikusan reflektálva fejti ki, hogy a korszakban többféle disszidens kultúra létezett egyszerre és ezek saját körükön belül is sokfélék voltak. Így a korszak ellenzéki politikaisága egészében semmiképp sem tekinthető antipolitikusnak, nem is szólva a korszaknak a később megalakuló demokráciákra gyakorolt ugyancsak különféle hatásairól.

Am Renwick szerint azért a korszak ellenzéki mozgalmainak két változatában is jelen volt az antipolitika. Az egyik a Vaclav Havel és Konrád György által képviselt változat volt, amely az államtól való különállást, de az állam politikájára való hatást tűzte ki célul. (Radikálisabb formájában még az állampolitikára való hatást is elvetette.) A másik a Vaclav Benda által képviselt változat volt, amely a diktatórikus állammal párhuzamos kölcsönös segítségi formákat (SETA, KOR), vitafórumokat, mi több, egy párhuzamos kultúrát épített. Renwick kiemeli, hogy míg az előző változatban az egyén és a nem rendszerezett közösségi élet volt a fontos, addig a másodikban kevesebb individualizmus és egy strukturáltabb intézményrendszer volt cél.³⁵

Az államszocialista országok politikai-eszmetörténeti felgöngyölítésében és e társadalmak rendszerváltás utáni sorsáról írva, Tamás Gáspár Miklós kifejti, hogy ezeknek 1989 utáni „posztfasiszta” jellege a modern állampolgári jogegyenlőség erodálódásában született meg. Érvelése szerint a polgári egyenlőség felszámolódásának ebben az új korszakában az állampolgárság apolitizálódott, megteremtve ezáltal egy kritikaellenes politikumot.³⁶

Ugyancsak az apolitizmus jelensé- gével hozza összefüggésbe Fairbanks

az úgynevezett poszt-kommunista társadalmak alakulását.³⁷ A sajátos apolitizmust, a rendszerváltás előtti korszakra jellemző, a magánélet elvileg bármely eleme groteszk méreteket öltő állami túlpolitizáltságának utóhatásaként értelmezi. Az így keletkező űrt részben a nacionalizmus pótolja, amely egy nyugaton már nem ismert absztrakt nép jakobinus fogalmával él, ellentétben a nyugati apolitizmus „single issue” – típusú, egyetlen ügyre szorítkozó mozgalmával. Kevesebb, mint egy évtizeddel a vasfüggöny leomlása után, ezeknek a hajdani Szovjetunió érdekeszférájához tartozó társadalmaknak az apolitizmusát azért látta mélyebbnek, mint a nyugatit, mert ezekben az országokban az emberek nem egyszerűen egy politikai rendszert akarnak egy másikra cserélni, hanem magától a közélettől fordulnak el. Tézise e részében valamelyest ellentmond önmagának, amikor végül is a köztől (public) való elfordulást nyugaton és keleten egyaránt meglévőnek tartja.³⁸

A köztől való elfordulás Konrád által is megfigyelt jelenségét már ismerjük a második világháború utáni, elsősorban amerikai korporatív rendszereket leíró Albert O. Hirschmann *Exit, voice and loyalty* című művéből. Eszerint ezeket a rendszereket a lojalitás, a szóvátétel és a kivonulás három alapstratégiája jellemzi.³⁹ Hirschmann kimondottan a politi-

kai magatartásra vonatkoztatja kategóriáit. Modellje magában hordozza a viszonyulásnak azokat a módokat, amelyek a jelen értekezésben a reflektáló és a közömbös különbsége előzményének is tekinthetők: a szóvátétel és a lojalitás. Eszerint az apolitizmus jelen tipológiájában a szóvátétel (voice) felfogható a reflektáló apolitizmus megfelelőjeként, a kivonulás (exit) pedig a közömböség megfelelőjeként. A résztvevő, de szóvá tévő és a kivonuló hozzáállás egyaránt a szabadságot célozza.

Az apolitikusság implicit politikusságára, azaz az ebben az értelemben itt másodikként említett módzatra, talán a Frankfurti iskola hívta fel elsőként a figyelmet.⁴⁰ Ők ezt elsősorban a szórakoztatóipar implicit politikai jellegében mutatták ki. Megfigyelésük, miszerint nincs apolitikus szórakozás, két résztézisre bontható: 1. a szórakoztató ipar maga hordoz (vagy hordozhat) konkrét politikai üzenetet, 2. a szórakoztató ipar eleve apolitikusságra „nevel”, megvalósítva ezáltal a politikai nevelés sajátos módját: a politikanélküliség mint sajátos igény kialakítását.

Az utóbbi értelmezési lehetőséget, a szórakoztató ipar politikai szerepét, annak szerkezetében, általános társadalmi szerepkörében ragadják meg. Azáltal ugyanis, hogy a szórakoztató ipar apolitizmusra „nevel”, átfogóbb értelemben válik a politikához való viszonyulás (és ezáltal

a politika) részévé, mintha konkrét politikai üzenetet közvetítené. Ugyanis megteremt egy általános hozzáállást, amely különféle konkrét politikai tartalmakkal tölthető ki. Adornóék „a szórakozni, annyit jelent, mint egyetérteni” helyzetképével egy olyan – a piaci és a politikai hatalom által karöltve – irányított politikai befolyásról beszélnek, amelynek hatására a befogadó saját látszólagos önkéntességén keresztül válik az elnyomás alanyává.

A Frankfurti Iskola társadalmi diagnózisát később számos szerző gondolta tovább. Kimondottan a politikai cselekvés ökonomizálásának sajátos hatásairól szólnak Colin Hay tézisei; eszerint a depolitizálás és az állampolgári közöny növelése a tartalmilag üres procedúra és a politika pusztá áruszolgáltatásként való működtetésének következménye.⁴¹ Ez nem más, mint a politika vitajellegének és közösségi, vagyis nem profittermelő jellegének felszámolása.

Hasonlóan és a piac tekintetében körültekintőbben érvel Norbert Lechner. Szerinte a piacgazdaság ellenőrizetlen előretörése felszámolja a politika mint közszolgálat hagyományos étoszát. A piac kiterjedt az élet egyéb területeire, így a politikát is elfoglalta, a kereskedelmi alku formáira alakítva át annak vitajellegét. Ez a folyamat szerinte nem kell a piac

démonizálásához vezessen. Ugyanakkor figyelmeztet, hogy az állam társadalmi és gazdasági folyamatokba való beavatkozásának jobboldali kritikája és az állam autoriter formáinak baloldali kritikája e két oldalt egyfajta államellenességben egyesíti, figyelmen kívül hagyva az állami intézmények és szimbólumok közösségteremtő (és fenntartó) szerepét, amelynek hiányában értelmezhetlenné válik a társadalmi együttélés és a közös rend tudata. Ebben a helyzetben a gazdasági „kemény adatok” (hard data) általános felértékelődése a „puha adatokkal” (soft data) szemben (a politikai cselekvésen belül is) a társadalmi kohézió biztosítására hivatott politikai szférát marginalizálja és a politikát öncélú tevékenységgé silányítja.⁴²

Magában az intézményesült politikában ragadja meg Meynhard Creydt azt a reduktív jelleget, amely a rendszer egészének apolitizmusát termeli. Szerinte maga a politika, mint a problémák politizálása, mesterkéltté teszi a problémákat. E szerint a politika képtelen az emberi dolgokat hitelesen képviselni, mert az a mód, ahogyan a problémák a politikában reprezentálódnak, eleve a fennálló gazdasági és hatalmi struktúrák megnyilvánulásai. Ez az alapvetően marxi ihletésű gondolatmenet magában a politikában egyfajta polgári szerkezetet lát, amely eleve leszűkíti az embereket érintő

kérdések artikulálásának lehetséges terjedelmét, és azt csakis olyan meglévő társadalmi struktúrák következményeiként kezeli, amelyek éppenséggel forrásai a megoldandó kérdéseknek.⁴³

Jaffe egy másfajta – nem marxista – rendszerkritika felől jellemzi egy politikai rendszer inherens apolitizmusát: az amerikai. Megfigyelése szerint az állam-, illetve kormánykritikus hagyomány eleve egyfajta apolitizmusra predesztinálja az Egyesült Államokat. Továbbá azt állítja, hogy az a visszatérő tendencia, hogy a politikai problémákat alkotmányos kérdésekre redukálják, ugyancsak az apolitizmus sajátosan amerikai módja.⁴⁴

A politikai elszegényedés: az extrapolitikus és a szuprapolitikus állapot

Az extrapolitikus állapotban a szabad tájékozódás és részvétel nem lehetséges, következésképp nem lehetséges az önkéntes véleményformálás-, illetve megosztás és cselekvés. Ebben az állapotban az egyén kívül esik azon a szférán, amelyen belül a nyilvános deliberációba és cselekvésbe való belépés egyáltalán lehetséges. Ilyenek voltak az ókori Athénben a rabszolgák, a nők és

mindazok, akik nem vehettek részt a közügyekről folyó vitákban és nem is szavazhattak. Ilyenek a fogolytáborok lakói, a deportáltak, a száműzöttek, illetve minden olyan kategóriába sorolható személy, aki legalábbis egy ideig semmilyen politikai joggal nem rendelkezik. Ezekben a helyzetekben a személy valamilyen okból megszűnik politikai alany lenni. Míg tehát az apolitikusság és az antipolitikusság egyaránt átfordulhat politikailag aktív cselekvési formákba, az extrapolitikus a politikai térből való kiesés formája. Hacsak egy kényszermunkatábor lázadóit nem tekintjük politikai cselekvőknek, az extrapolitika területe a cselekvés lehetőségét is megelőző állapot. Egy kényszermunkatábor, egy fogolytábor vagy akár egy börtön rabjainak lázadása ugyanis nem politikai állapoton belüli cselekvés, hanem olyan, bármilyen állapotnak a helyreállítására tett kísérlet, amelyben a politikai cselekvés egyáltalán lehetőségessé válhat.

A diktatúrákra a szuprapolitikai állapot a jellemző, vagyis az intézmények és a magánélet központi, állami túlpolitikáltságának az állapota. Nevezhetjük ezt úgyis, mint a politikai hatalom által „leuralt” politikát, amelyben maga a politikum mint deliberatív tér marginalizálódik. Mindkettő a politikai elszegényedés

állapotának nevezhető, a politikai alanyiség, mint a társadalomban élő egyének természetes vagyonának hiánya. Mindkettő megtagadja az egyéntől azt a minimális önkéntességet, amely alapja a magánszférának, a vélemény-nyilvánításnak, illetve a tájékozódásnak és a részvételnek.

Összegezés

A negatív politika, amely felöleli az apolitikát és az antipolitikát, nem a politika ellentéte, nem politikátlan-ság, hanem annak a viszonyrendszernek egy részletesebb látképe, amely maga a politika tere. Az apolitizmus általános értelemben tehát a politika antitetikus jellegét mutatja fel, egyfajta kontrasztanyagként vagy filmnegatívként, amely a politikai valóság másik oldala; ez a másik oldal is politikai valóság. Ennek megfelelően akár a különféle társadalmi alrendszerek (a tudomány, a gazdaság, a művészet stb.) politikai semleges-ségét nézzük, akár a demokrácia történetében ismert szavazói negativizmust, ezek a jelenségek csakis abban az értelemben apolitikusak, hogy egy adott politikai viszonyrendszeren belül léteznek. Az extrapolitika és a szuprapolitika mint a politikai szegénység fogalmi által, a politikánkívüliségnek – így magának az apolitizmusnak is – egy szélesebb spektruma ragadható meg.

- Adorno, Theodor – Horkheimer, Max: „Kultúripar” in *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz, 1990 (1944). 147–201.
- Agamben, Giorgio: *State of Exception*. Trans. Kevin Attell. Chicago: University of Chicago Press, 2005.
- Arendt, Hannah: 1990. *On Revolution*. USA: Penguin Books.
- Benhabib, Seyla: *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Sage Publications, 1996.
- Blumler, Jay G. – Coleman, Stephen: *The Internet and Democratic Citizenship. Theory, Practice and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 2010.
- Creydt, Meinhard: „Glanz und Elend des Politisierens” in *Streifzüge*, 2019, Frühling. 7–12.
- Curtis, Kimberley F.: „Aesthetic Foundations of Democratic Politics in the Work of Hannah Arendt” in Craig Calhoun and John McGowan (eds.): *Hannah Arendt and the Meaning of Politics*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 1997.
- Edelmann, Murray: *Politics as symbolic action*. Wisconsin: University of Wisconsin, Inst. For Research on Poverty, 1971.
- Fairbanks, Charles H., Jr.: in Andreas Schedler (ed.): *The end of politics?: explorations into modern antipolitics*. Hampshire: MacMillan Press, 1996. 91–114.
- Foucault, Michel: „What is Critique?” in *The Political*. ed. David Ingram. Oxford: Blackwell, 2002.
- Gerhardt, Volker: „Lebensführung und Politik. Anthropologische Elemente einer philosophischen Theorie der Politik” in Kurt Bayertz (Hrsgb.): *Politik und Ethik*. Stuttgart: Philipp Reklam jun., 1996. 9–39.
- Hay, Colin: *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity Press, 2007
- Hindess, Barry: „Antipolitical Motifs in Western Political Discourse” in Andreas Schedler (ed.): *The end of politics?: explorations into modern antipolitics*. Hampshire: MacMillan Press, 1996. 21–39.
- Hirshmann, Albert O.: *Exit, voice and loyalty: responses to decline in firms, organizations and states*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.
- Huckfeldt, Robert, Johnson, Paul E., Sprague, John: *Political Disagreement. The Survival of Diverse Opinions within Communication Networks*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 212–214.
- Ingram, David: „Introduction” in: *The Political*. David Ingram (ed.): Oxford: Blackwell, 2002.
- Jaffe, Erwin A.: „Our Own Invisible Hand: Antipolitics as an American Given” in Andreas Schedler (ed.): *The end of politics?: explorations into modern antipolitics*. Hampshire: MacMillan Press, 1996. 57–90.
- Kazai, Viktor Zoltán: „A joggyakorlat értelmezésének nehézségei illiberalizmus idején. Érvek a narratív módszer mellett” in *Fundamentum*, 2018/2–3, 51–58.
- Konrad, George: *Antipolitics: an essay*. London, Melbourne, New York: Quartet Books, 1984.
- Kunczik, Michael: „Media and Democracy: Are Western Concepts of Press Freedom Applicable in New Democracies?” in Péter Bajomi-Lázár, István Hegedűs

- (eds.): *Media and Politics*. Budapest: Új Mandátum, 2001. 59–93.
- Lechner, Norbert: „Politics in Retreat: Redrawing Our Political” in: Andreas Schedler (ed.): *The end of politics?: explorations into modern antipolitics*. Hampshire: MacMillan Press, 1996. 168–184.
- Lipset, Seymour Martin: *Political man: the social bases of politics*. Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press, 1988.
- Lloyd Thomas, David: *Routledge philosophy guidebook to Locke on government*. London: Routledge, 2000.
- Mach, Ernst (hrsgb.): *Veröffentlichungen des Vereins Ernst Mach. Wissenschaftliche Weltauffassung der Wiener Kreis.*, Wien: Artur Wolf Verlag, 1929.
- McNair, Brian: *An Introduction to Political Communication*. London, New York: Routledge, 2011 (1995).
- Meier, Heinrich: *Carl Schmitt, Leo Strauss und „Der Begriff des Politischen” Zu einem Dialog unter Abwesenden*. Stuttgart: Metzler, 1988.
- Michels, Robert: *Political Parties*. New York: Free Press, 1968.
- Mosse, George L.: *The Nationalization of the Masses*. New York: Scarborough, Ontario: Meridian Book, 1977. 11, 79, 102.
- Pauly, Louis: „Markets versus Politics: On Globalization, Language and Legitimacy” in Andreas Schedler (ed.): *The end of politics?: explorations into modern antipolitics*. Hampshire: MacMillan Press, 1996. 149–167.
- Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovai Zsolt. Budapest: Osiris Kiadó, 1997 (1971).
- Reckwitz, Andreas: *Das Ende der Illusionen. Politik, Ökonomie und Kultur in der Spätmoderne*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2019.
- Renwick, Alan: „Anti-Political or Just Anti-Communist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society” in *East European Politics and Societies*, Vol. 20, No. 2 (2004), 286–318.
- Tamás, Gáspár Miklós: *Kommunismus nach 1989. Beiträge zu Klassentheorie, Realsozialismus, Osteuropa*. Gerold Wallner (Hrsgb., Trans.): Mandelbaum Verlag, 2015.
- Tamás, Gáspár Miklós: *Postfascism și anticomunism. Intervenții filosofico-politice*. Ford. Teodora Dumitru, Attila Szigeti. Cluj Napoca: Editura Tact, 2014.
- Török Gábor: *A politikai napirend*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987 (1922).
- Zinn, Howard: *Engedetlenség és demokrácia. Kilenc téveszme a törvényről és a rendről*. Ford. Piróth Attila. Budapest, Bègles: Napvilág Kiadó, Théâtre le Levain, 2019 (1968, 2002).
- Zizek, Slavoj: *A kommunista kiáltvány megkésétt aktualitása*. Ford. Reich Vilmos. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2019 (2018).
- Zizek, Slavoj: *Die politische Suspension des Ethischen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005.

JEGYZETEK

1. Coleman és Blumler az állampolgári részvétel és érdeklődés hiányát, illetve a részvételi szándék rossz felhasználását a politikum intézményei által sokfelől közelítik meg, első sorban brit példákkal: Coleman – Blumler: 1–14; Michael Kunczik kiemeli, hogy a politika iránti érdeklődés együtt csökken a médiába vetett állampolgári bizalommal. Kunczik: 77; Reckwitz is megállapítja, hogy a nyugati demokráciákban sok éve érzékelhető a gyengülő választói aktivitás. Reckwitz: 275.
2. Weber: 78.
3. Edelman: 3, 12.
4. Konrad: 227–233.
5. Hindess: 21–39. 21., 23.
6. Schedler: 1–21. 3–4.
7. Ingram: 1.
8. McNair: 3.
9. Cass R. Sunstein megfigyeli, hogy a deliberáció alkalmas lehet az egyéni tévhitek csoportos megerősítésére is. Sunstein: 78–79.
10. Huckfeldt, Johnson, Sprague: *uo.*, 216–217. (A Robert Huckfeldt, Paul E. Johnson, John Sprague idézett részek Sz-G. M. fordításai.)
11. Huckfeldt, Johnson, Sprague: *uo.*, 216–217.
12. Hindess: *uo.*, 27.
13. Hindess: *uo.*, 28, 29, 36.
14. Gerhard: *uo.*
15. Schedler: *uo.*, 7–8.
16. Pauly: 149–167. 159–160.
17. Arendt: 29–35.
18. Zizek: 2005. 12.
19. Michels: 342–352, Hay: 156–160.
20. Benhabib itt Walter Lippmann, Hannah Arendt, John Dewey és Jürgen Habermas nevét említi, mint akik a demokratikus nyilvánosság elveszett korszakát idézik fel. Benhabib: *uo.*, 316–317.
21. Benhabib: *uo.*, 322–323.
22. Lipset: 116–121, 131–138; Reckwitz rámutat, hogy a hagyományos középosztály és a hagyományos munkásosztály gazdasági és kulturális térvészése, amely az 1980-as években fokozatosan vette kezdetét, a kétezres évekre részben szélsőjobb felé sodródott, részben apolitikus lett. Reckwitz: *uo.*, 106, 128.
23. Arendt: 1990. 29–30.
24. Edelman: *uo.*, Foucault: 198.
25. A napirend-elméletről szóló monográfiájában Török Gábor kifejti, hogy a közvéleményt érdeklő témák olykor teljesen eltérhetnek a politika, illetve a média számára érdekesnek számító témáktól. Török: 19–75.
26. A közügyek iránt érdeklődő, de a politikai intézmények és a politikusok iránt bizalmatlan állampolgárok brit esettanulmányáról számol be Coleman – Blumler: *uo.*, 185–188.
27. Zinn: 47, 50.
28. Rawls: 429–445.
29. Smith – Zhang: 115–138, 121, 124–125, 135–137.
30. Agamben: 5.
31. Agamben: *uo.*, 1–4.
32. Agamben: *uo.*, 10.
33. Kazai: 51–58. 53.
34. Mosse a Weimari Köztársaság túlpolitizált ünnepkultúráját és annak

- előzményeit elemzi. Ennek kapcsán hívja fel a figyelmet az állami külsőségek tudatformáló hatására az adott korszakban. Mosse: 11, 79, 102.
35. Renwick: 286–318, 288–289, 288–291.
36. Tamás (2014): 24; Tamás (2015): 28–42.
37. Fairbanks: 91–114, 103–105.
38. Fairbanks: uo., 112.
39. Albert O. Hirshmann: *Exit, voice and loyalty: responses to decline. In firms, organizations and states.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.
40. Adorno, Horckheimer: 147–201.
41. Hay: uo., 159.
42. Lechner: 168–184, 175–176, 181.
43. Creydt: 7–12: 7, 9.
44. Jaffe: uo., 63–64.

© Korényi Kinga

© Korényi Kinga